

บทที่ ๕

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

สุขภาพเป็นเรื่องที่มีความสำคัญต่อวิถีชีวิตมนุษย์เป็นอย่างยิ่ง เพราะหากสุขภาพไม่สมบูรณ์แข็งแรงย่อมทำให้เกิดการกระทบต่อการดำรงชีวิตอยู่ ไม่เพียงแต่เฉพาะส่วนตนเท่านั้น ยังเกี่ยวข้องกับครอบครัว สังคม และเศรษฐกิจด้วย ปัญหาสุขภาพนั้นวันยังมีความซับซ้อน หากไม่เข้าใจและให้ความสำคัญก็ย่อมไม่ทราบแนวทางที่จะดูแล บำบัด รักษาสุขภาพได้อย่างถูกต้อง ปัญหาสุขภาพนั้นเกิดขึ้นจากสาเหตุภายในและสาเหตุภายนอก เกิดขึ้นทั้งส่วนที่เป็นทางกายและทางจิต การจัดการปัญหาสุขภาพจึงต้องอาศัยความเข้าใจที่มากขึ้นกว่าเดิม มีมิติที่หลากหลายขึ้นกว่าเดิม การแพทย์แผนปัจจุบันที่อาศัยเครื่องการแพทย์เป็นแนวทางในการดูแลรักษาสุขภาพนั้นไม่เพียงพอที่จะบำบัดรักษาสุขภาพให้ดีขึ้นได้ เพราะความเกี่ยวโยงกันระหว่างร่างกายกับจิตใจ หากมุ่งที่จะรักษาโรคที่เกิดขึ้นทางกายด้วยยา เครื่องมือ และการเอาชนะโรคตามแนวทางวิทยาศาสตร์หรือการแพทย์แผนปัจจุบันนั้น ก็ยังทำให้เกิดความทุกข์ทรมานและเป็นการทำร้ายขึ้นอีกส่วนหนึ่งในทางตรงกันข้าม

แม้ว่าปัจจุบันได้ใช้ระบบการแพทย์แบบองค์รวมมาเป็นแนวทางรักษาสุขภาพให้ครบวงจรมากยิ่งขึ้น โดยมองใน ๓ มิติ คือ ร่างกาย สังคม และจิตใจ แต่บุคคลที่มีความเชี่ยวชาญทางมิติทั้ง ๓ ประการนั้นไม่อาจมีได้ในรูปแบบของการฝึกฝนแพทย์และพยาบาลที่ยังตั้งอยู่บนพื้นฐานของวิทยาศาสตร์เครื่องมือแพทย์ และการแยกแยะบุคลากรทางการแพทย์แบบเชี่ยวชาญเฉพาะด้านอยู่เช่นเดิม ดังนั้น ความจำกัดของบุคลากรทางการแพทย์จึงไม่สามารถทำได้ตามแนวทางของการบำบัดรักษาแบบองค์รวมดังกล่าว นอกจากนั้นการเข้าไม่ถึงปัญหาสุขภาพที่นอกเหนือจากความเข้าใจของแพทย์แผนปัจจุบัน ก็เป็นปัญหาในการดูแลรักษาสุขภาพที่ถูกต้อง เนื่องจากปัญหาสุขภาพบางอย่างนั้นไม่ได้เกิดขึ้นอันมาจากโรคร้ายไข้เจ็บที่สันนิษฐานได้จากการแพทย์แผนปัจจุบันที่ยึดโยงอยู่กับวิทยาศาสตร์ แต่เป็นปัญหาสุขภาพที่เกิดจากโรครรรม ซึ่งต้องใช้แนวทางบำบัดรักษาสุขภาพในอีกมิติหนึ่ง ซึ่งไม่ใช่มิติที่สามารถเข้าใจได้ นั้นได้แก่การบำบัดรักษาด้วยวิธีทางศาสนา การแพทย์ที่ต้องอาศัยศาสนาก็ต้องให้ศาสนาเป็นผู้ดูแลรักษา การแพทย์แผนปัจจุบันจะยอมให้มีแนวทางนี้เข้าไปร่วมในการดูแลรักษาสุขภาพหรือไม่

การบำบัดรักษาสุขภาพ ในทางพระพุทธศาสนามีระบบที่ครบวงจรทางการแพทย์ทุกประการ ได้แก่ การตรวจสอบโรค ก็ต้องให้ครอบคลุมทุกด้าน กล่าวคือ สมุฏฐานโรคทั้ง ๘ ประการ ได้แก่ เกิดจากดี เสมหะ ลม ไข้สันนิบาต ฤดูแปรปรวน ขาดการบริหารร่างกาย ทำงานหักโหม และเกิดจากกรรม รวมความแล้ว โรคมีสมุฏฐานอยู่ ๔ คือ เกิดจากอุตุ อาหาร จิต และกรรม เมื่อทราบสมุฏฐานโรคแล้วก็เอาใจใส่ต่อผู้ป่วย ที่สำคัญผู้ที่ป่วยทางจิตพระพุทธศาสนาให้ความสำคัญเพราะเป็นโรคที่ทำให้ผู้ป่วยต้องได้รับทุกข์จากชั้นนอ้อย่างไม่มีที่สิ้นสุด

ยาที่ใช้รักษาโรค พระพุทธศาสนาได้อนุญาตให้พระภิกษุทั้งหลายใช้ยาเพื่อรักษาโรคได้ นอกจากนั้นยังต้องแสวงหา เก็บรักษา ใช้ในยามที่เจ็บป่วย ไม่อนุญาตใช้ในยามที่มีสุขภาพปกติ ยาเป็นสิ่งของจำเป็น หายาก แต่มียาที่พระพุทธศาสนาอนุญาตให้เป็นยาประจำตัวของภิกษุทั้งหลายจนกลายเป็นปัจจัย ๔ กล่าวคือ ยาที่ดองด้วยน้ำมูตรเน่า น้ำปัสสาวะเป็นยาที่มีคุณค่าทางเภสัชจำนวนมาก จนกระทั่งปัจจุบันมีการค้นพบสารทางเภสัชในน้ำปัสสาวะจำนวนมาก แสดงให้เห็นว่า สิ่งปัจจุบันถือว่าเป็นสิ่งสกปรก ของเสียที่ร่างกายขับออกมานั้นก็ไม่ถูกต้อง นอกจากนั้น เภสัชทั้ง ๕ คือ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เป็นเภสัชที่มีคุณค่าทางยาสูง สามารถนำไปรักษาโรคได้หลากหลาย จึงได้รับอนุญาตให้ภิกษุฉันได้ เรียกว่า สัตตหาลิก คือ เก็บไว้ฉันได้ ๗ วัน

วิธีการรักษา การรักษาพระภิกษุสงฆ์กับรักษานุคคัลทั่วไปนั้นต่างกัน การรักษาพระภิกษุจะต้องคำนึงข้อจำกัดบางประการด้วย มิฉะนั้นทำให้ผิดอาบัติ สำหรับวิธีการรักษาโดยละเอียดนั้นในพระไตรปิฎกไม่ได้ระบุไว้ชัด เพียงแต่บอกถึงกา รักษาโรคนั้นแบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ รักษาโรคทางกายและรักษาโรคทางใจ การจะรักษาโรคทางกายก็ต้องตรวจดูก่อนว่า คนไข้บางพวกได้อาหาร ยา คนพยาบาล ซึ่งเป็นที่สบายหรือไม่ก็ตาม ก็ไม่หายจากอาพาธนั้น คนไข้บางพวกได้อาหาร ยา คนพยาบาล ซึ่งเป็นที่สบายหรือไม่ก็ตาม ก็หายจากอาพาธนั้น แต่คนไข้บางพวกได้อาหาร ยา คนพยาบาล ซึ่งเป็นที่สบายจึงหายจากอาพาธนั้น ในการรักษาจะต้องประกอบไปด้วยอาหารที่เหมาะสมกับผู้ป่วย ยา ต้องมีวิธีทำและวิธีให้ทั้งทา ปอก ทาน รม และนวด หรือผ่าตัด และหมอก็ต้องรู้วิธีการรักษา มีจิตมุ่งมั่นหวังให้ผู้ป่วยหาย ส่วน การรักษาโรคทางใจ คือโรคโลภะ โทสะ และโมหะ โรคทั้ง ๓ นี้เป็นโรคเรื้อรัง ติดตามตัวคนทั้งหลายไปสู่ภพชาติต่างๆ การจะรักษาเบื้องต้นต้องบริหารใจให้ดี เมื่อจิตดี ไม่คิดถึงอดีต ไม่พะวงอนาคต ให้อยู่กับปัจจุบัน ร่างกายจะผ่อนคลาย จากนั้นก็เริ่มจา การให้ใจสงบด้วยกระบวนการปฏิบัติธรรมที่เรียกว่า ระบบบำบัดรักษาด้วยสมถะ เมื่อจิตสงบแล้วเหมาะสมจะยกระดับเข้าสู่ระบบบำบัดรักษาขั้นต่อไปที่เรียกว่า วิปัสสนา เพื่อพิจารณาให้เห็นความเป็นธรรมชาติของสังขาร ไม่เข้าไปยึดมั่นถือมั่น ก็จะหลุดพ้นจากโรคทางใจได้

เป้าหมายของการรักษาโรคในพระพุทธศาสนาเพื่อให้ผู้ป่วยพ้นจากความทุกข์เวทนาเก่าที่เกิดขึ้นแล้วให้หายไป และไม่ให้ทุกข์เวทนาใหม่จะเกิดขึ้น แต่เมื่อโรคเกิดขึ้นแล้วก็ไม่ได้มุ่งหมายเข้าใจผิดเกี่ยวกับโรคว่า เป็นสิ่งเลวร้ายใด แต่เป็นเพราะสิ่งที่เข้ามาตามปกติของโรคที่มาพร้อมกับ

ขั้นนี้ ขั้นนี้เป็นที่ตั้งของโรคโดยปกติอยู่เสมอ โรคเกิดขึ้นก็พิจารณาเห็นตามความเป็นจริง และดูให้เห็นสาเหตุและรักษาให้หาย เป้าหมายสูงสุดของการรักษาโรคเพื่อให้ชีวิตนี้เอื้อต่อการปฏิบัติตนให้พ้นจากทุกข์คือ ขั้นนี้ โรคทางกายไม่อาจหายได้อย่างเด็ดขาด แต่โรคทางใจนั้นสามารถทำให้หายได้อย่างเด็ดขาดได้

ส่วนการป้องกันโรคที่จะเกิดขึ้น พระพุทธศาสนามุ่งเน้นไปที่การดูแลรักษาความสะอาดของร่างกาย เครื่องนุ่งห่ม สิ่งแวดล้อม และอาหาร การรู้จักบริหารร่างกายให้สมดุลก็เป็นวิธีการป้องกันโรคได้เป็นอย่างดี ด้วยเหตุนี้พระสงฆ์ต้องรักษาฟัน ฉันทอาหารให้เป็นเวลา ฉันทอาหารที่มีคุณค่าทางอาหาร คือย่อยง่าย ฉันทไม่มากไม่น้อยเกินไป พระสงฆ์ต้องดูแลสถานที่อยู่อาศัยให้เรียบร้อย ไม่สกปรก ห้องน้ำให้สะอาด การรักษาความสะอาดทำให้ป้องกันโรคที่จะเกิดขึ้นได้ หัวใจของการป้องกันรักษาโรคคือ ความสะอาด ในการบำบัดรักษาโรคทางพระพุทธศาสนาจะต้องรักษาแบบองค์รวม คือไม่แยกส่วนมุ่งตรงเฉพาะต่อโรคทางกายเพียงอย่างเดียว จะต้องคำนึงถึงทุกส่วน คือ คนไข้ ยา วิธีการ หมอ วิธีการ และการป้องกัน ต้องเข้าใจด้วยว่า โรคนั้นเกิดแต่กรรมด้วย วิธีการรักษาก็ต้องใช้วิธีรักษาด้วยวิธีการที่ถูกต้อง ไม่ใช่ใช้ยาเพียงอย่างเดียว

บูรณาการการบำบัดรักษาสุขภาพในพระพุทธศาสนา นั้นการบำบัดรักษาสุขภาพเริ่มต้นที่การวินิจฉัยโรค การวินิจฉัยโรคตามแผนปัจจุบันมีขอบเขตไม่กว้างเกี่ยวกับสาเหตุของโรคต้องบูรณาการใช้วิธีการวินิจฉัยโรคเข้ามาช่วย โดยไม่ลืมนึกว่ามีสาเหตุของโลกที่วิทยาศาสตร์ไม่ยอมรับและพิสูจน์ไม่ได้มีอยู่ดังที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา เช่น เกิดจากธาตุบพร่อง เกิดจากการบริหารกายไม่สม่ำเสมอ เกิดจากโรคกรรม หรือโรคที่มีมนุษย์เข้าสิง เป็นต้น การที่ไม่ทราบสาเหตุของโรคอย่างแท้จริงวินิจฉัยตามที่คุ้นเคยในปัจจุบันทำให้การรักษาคลาดเคลื่อนไปด้วย ย่อมทำให้การรักษาโรคนั้นไม่ได้ผล หรือได้ผลน้อย บางครั้งยอมทำให้เกิดความผิดพลาดในการรักษาด้วยแต่ถ้าเป็นอาการบาดเจ็บที่เห็นได้ด้วยตาอันเกิดจากอุบัติเหตุก็ไม่ต้องอาศัยการวินิจฉัยอะไรมาก แต่ถ้าโรคนั้นไม่ได้แสดงอาการยอมทำให้เกิดความยากลำบากต่อการวินิจฉัย การใช้แนวการวินิจฉัยทางการแพทย์ทั้ง ๒ ทางมาใช้ในการวินิจฉัยย่อมมีประสิทธิภาพ และเป็นการเปิดมิติใหม่ทางการบำบัดรักษาสุขภาพได้มากกว่าที่ผ่านมา

การวินิจฉัยโรคที่เกิดจากอุบัติเหตุมีบาดแผลภายนอก ก็วินิจฉัยตามอาการคือ มีการฉีกขาด หัก ตามอวัยวะส่วนนั้นๆ แต่ต้องมองถึงอวัยวะที่ส่วนนั้นๆ ไปสัมพันธ์ด้วยว่า มีผลต่อส่วนอื่น ๆ หรือไม่ โดยใช้เครื่องมือเอ็กซเรย์ (X-Ray) ฉายใน เพื่อให้เห็นในส่วนที่ตาไม่สามารถเห็นได้ หรือในส่วนที่ไม่สามารถสัมผัสได้ด้วยเครื่องมือที่ทันสมัย เครื่องมือที่ทันสมัยจึงมีส่วนช่วยในการวินิจฉัยโรคได้แม่นยำยิ่งขึ้น ถ้าหากเป็นโรคที่เกิดภายนอกหรือภายในที่ไม่ใช่จากอุบัติเหตุ ต้องไม่พึ่งประเด็นใดในการตรวจสอบเพื่อให้สมุฏฐานของโรคที่เกิดเพราะกรรม อมนุษย์หรือความไม่สมดุลของธาตุภายในร่างกายด้วย

สำหรับการตรวจสอบนั้น การแพทย์แผนปัจจุบันมีระบบการตรวจวินิจฉัยโรคที่ทันสมัย โดยใช้ทั้งเครื่องมือและทักษะความสามารถทางการแพทย์ที่เห็นอาการซ้ำๆ จะมีบ้างที่มีอาการแปลกออกไป ซึ่งต้องได้รับการพัฒนาเกี่ยวกับอาการของโรคใหม่ๆ ขึ้นไปด้วย การวินิจฉัยโรคจะต้องอาศัยความรู้ ความชำนาญ ความเชี่ยวชาญของ แพทย์ ซึ่งต้องเข้าใจได้ด้วยความสามารถของตนเองเป็นเบื้องต้น ความสามารถของแพทย์เป็นพิเศษในการบูรณาการการวินิจฉัยทั้ง ๒ ศาสตร์ คือการแพทย์แผนปัจจุบัน คือ ด้วยอาศัยเครื่องมือตรวจสอบ และการวินิจฉัยตามแนวพุทธ คือ ความรู้ความสามารถของหมอที่มีต่อระบบร่างกาย ดินฟ้าอากาศ เรื่องวิบากกรรม เรื่องอาการที่ถูกมนุษย์เข้าสิงร่างด้วยเข้ามาประกอบด้วยส่วนการใช้อุปกรณ์เครื่องมือทางการแพทย์แผนปัจจุบันนั้นมีความเที่ยงตรงแน่นอนสูง เพราะมีการพัฒนาและวิจัยอยู่ตลอดเวลา ในขณะที่เดียวกันก็เกิดการใช้เครื่องมือแพทย์แบบเกินความจำเป็นจนกลายเป็นปัญหากับค่าใช้จ่ายของคนไข้ ดังนั้นผู้ใช้ต้องมีคุณธรรมและวิจรรณญาณให้สูงว่า จำเป็นหรือไม่จำเป็น เพราะโรคบางชนิดไม่ต้องใช้เครื่องมือก็ทำได้ ดังนั้นจุดนี้ต้องใช้ความมีเมตตาต่อเพื่อนมนุษย์เป็นพื้นฐาน ไม่ใช้การถอนทุนเครื่องมือเป็นตัวตั้ง ในการใช้เครื่องมือทุกครั้งต้องคำนึงถึงความรู้สึกรักของผู้ป่วย เพราะเครื่องมือเหล่านั้นไม่มีชีวิต บางครั้งทำให้เกิดผลข้างเคียงและมีผลต่อเนื่องจากเครื่องมือแพทย์ ยิ่งถ้าหากผู้ป่วยเป็นโรคทางจิตใจด้วยแล้ว เครื่องมือทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ การพิจารณาธรรม การเห็นความเป็นจริงของชีวิตต้องนำมาใช้ทันที

การบูรณาการยารักษาโรคในพระพุทธศาสนากับการรักษาแผนปัจจุบันจะยิ่งทำให้สุขภาพร่างกายดีขึ้นยารักษาโรคที่เป็นทั้งการป้องกันและรักษาโรคที่เป็นตามแนวทางพระพุทธศาสนาโดยใช้น้ำมนตรเนาย่อมสามารถใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพ ทั้งนี้เนื่องจากพระพุทธเจ้าได้ทรงอนุญาตให้ภิกษุใช้โดยกำหนดเป็นนิสสัย คือ ยาหรือเภสัชเครื่องดำเนินชีวิตของนักบวชในพระพุทธศาสนา หาง่าย ไม่ต้องลงทุน คนทุกคนผลิตได้เองจากร่างกายของตัวเอง ถ้าหากเป็นการเจ็บป่วยด้วยโรคทางใจ ได้แก่ โรคเครียด โรควิตกกังวล โรคโมโหง่าย หงุดหงิดง่าย สมาธิเป็น ด้วยยาในการแก้ปัญหาทางจิตได้อย่างมีประสิทธิภาพ ตามผลการวิจัยสมาธิมีผลต่อการหายโรคทางกายได้ด้วย นอกจากนั้น การปฏิบัติสมาธิมีผลต่อระบบสมอง ทำให้คิดได้ไว คิดได้ลึกซึ่งแบบอัตโนมัติ เชื่อมั่นในตนเอง หากมีการใช้ร่วมกันกับการรักษาโรคที่เป็นอยู่ย่อมส่งผลไปในทิศทางที่ดี เพราะเมื่อจิตดีก็ทำให้เกิดปฏิกิริยาเคมีในร่างกายที่ดีขึ้น จิตที่จะดีได้ก็ด้วยการใช้ตัวยาคือ สมาธิ ในการบำรุงสุขภาพจิตอย่างต่อเนื่อง

ในการศึกษาเปรียบเทียบวิธีการบำบัดรักษาสุขภาพทางการแพทย์สมัยใหม่ และวิธีการทางพระพุทธศาสนา และจากการสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิ ย่อมจะสอดคล้องต้องกันประเด็นสำคัญทั้ง ๒ อย่างมีทั้งจุดเด่นและจุดด้อย เพราะย่อมขึ้นอยู่กับกาลสมัยและวิธีการ เมื่อเห็นจุดเด่นและจุดด้อยของการแพทย์ทั้ง ๒ ด้านแล้วต้องพัฒนาจุดเด่นและปรับปรุงจุดด้อย โดยการดำเนินการทำความ

เข้าใจเกี่ยวกับระบบของชีวิตทั้งระบบการจะรักษาโรคแต่ละครั้งต้องมองเป็นองค์รวม ไม่ได้มองแยกส่วน ไม่ได้มองเพียงแค่จะรักษาอวัยวะ หรือส่วนที่เป็นเพียงกายภาพอย่างเดียว ไม่มองชีวิตคนเป็นผลทางรายได้ของการแพทย์ พัฒนาวิธีการแพทย์ที่มีพระไตรปิฎกให้เป็นศาสตร์ออกมาให้ได้เพื่อจะได้เป็นประโยชน์กับโลก เพื่อเสริมจุดด้อยของการแพทย์แผนปัจจุบัน โดยเฉพาะการใช้สมาธิในการรักษาโรคต้องพัฒนาให้เป็นระบบมากกว่านี้ ความสำคัญอยู่ที่การดูแลรักษาความสะอาด การรู้จักบริหารร่างกายและจิตใจให้ดี บริหารร่างกายด้วยการออกกำลังกาย ทานอาหารที่มีคุณภาพ การบริหารใจคือ การรักษาจิตไม่ให้ขุ่นมัว ปฏิบัติสมาธิเสมอ ได้กัลยาณมิตรที่ดี มีจิตเป็นกุศล และทานน้ำปัสสาวะในฐานะเป็นยารักษาสุขภาพ ป้องกันโรคร้ายไข้เจ็บได้หลายชนิด สร้างภูมิคุ้มกันโรคได้

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะ

การวิจัยครั้งนี้พบว่า ระบบการรักษาสุขภาพทั้งแผนปัจจุบันและตามแนวพระพุทธศาสนานั้นมีจุดดีจุดด้อยทั้งนั้น ถ้าหากได้รับการพัฒนาให้ระบบการแพทย์ทั้ง ๒ ให้เป็นไปในทิศทางเดียวกัน ได้ก็ทำให้การแพทย์ในประเทศไทยได้รับการยอมรับและเป็นประโยชน์ต่อชาวโลกมากขึ้น จึงขอเสนอเป็นแนวทางปฏิบัติ ดังนี้

๑. หน่วยงานทางการแพทย์ร่วมกับคณะสงฆ์ตั้งทีมวิจัยขึ้นเพื่อพัฒนาการแพทย์แนวพุทธที่มีอยู่ในพระไตรปิฎกตามที่แสดงไว้แล้วให้ออกมาเป็นรูปธรรม เพราะการแพทย์ในพระพุทธศาสนานั้นแสดงไว้ไม่ละเอียดในแต่ละประเด็น ดังนั้น จึงควรตั้งทีมวิจัยพัฒนาการแพทย์แนวพุทธด้านการวินิจฉัยโรค ตัวรักษาโรค วิธีการรักษา การวินิจฉัยโรคแต่ละวิธีรวมถึงสมุฏฐานของโรคที่ไม่มีในแผนปัจจุบัน

๒. มหาเถรสมาคมควรให้การสนับสนุนและกำหนดเป็นนโยบายหลักในการ ใช้การปฏิบัติสมาธิช่วยในการบำบัดรักษาโรคอย่างมีขั้นตอน โดยสร้างหลักสูตรปฏิบัติให้กับผู้ป่วยในแต่ละโรค เช่น โรคเครียด โรควิตกกังวล โรคจิตอ่อนๆ เป็นต้น นอกจากนั้นก็ต้องมีหลักสูตรสำหรับผู้ที่ป่วยเป็นโรคร้ายแรง นำวิธีปฏิบัติสมาธิเข้าสู่แผนทางการรักษาโรค มีหน่วยงานที่รับผิดชอบ โดยเฉพาะในการพัฒนาหลักสูตรให้ได้มาตรฐาน มีสถิติชี้วัดการหายจากโรคที่ชัดเจน

๓. ตรวจสอบสาธารณสุขมูลฐานของพระสงฆ์ โดยร่วมกับหน่วยงานทางการแพทย์และคณะสงฆ์ทุกระดับ ตั้งแต่ระดับภูมิภาค และระดับท้องถิ่นต่างๆ เช่น อำเภอ ตำบล และวัด สำนวนการดำเนินชีวิตของพระสงฆ์ว่าเป็นไปตามสาธารณสุขขั้นมูลฐานตามที่ระบุแสดงไว้ในพระไตรปิฎกหรือไม่ เพราะสาธารณสุขขั้นพื้นฐานเป็นการรักษาสุขภาพเบื้องต้นของพระสงฆ์ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้แล้ว ควรนำมาปฏิบัติอย่างเป็นรูปธรรมยิ่งขึ้น

๔. คณะสงฆ์ควรส่งเสริมและสนับสนุนให้มหาวิทยาลัยทั้ง ๒ แห่งเปิดหลักสูตร สาธารณสุขและการรักษาโรคให้กับพระสงฆ์เพื่อให้พระสงฆ์มีความรู้ทางด้านนี้ในการช่วยเหลือกัน และกัน และช่วยเหลือสังคมด้วย เนื่องจากปัจจุบันนี้ในยามที่พระสงฆ์ทั่วไปเจ็บป่วยยังต้องพึ่งพา ครอบครัวที่บ้านมาช่วยเหลือ พระสงฆ์ด้วยกันในวัดไม่ได้รับเป็นภาระธุระในการดูแล พอส่ง โรงพยาบาลสงฆ์แล้วก็เป็นหุมถการทำให้พระสงฆ์หลายรูปถูกทอดทิ้ง ดังนั้น ถ้าหากมีการพัฒนา หลักสูตรนี้ขึ้นมาโดยนำหลักการแพทย์ในพระไตรปิฎกมาเป็นหลักสูตรจะทำให้เป็นประโยชน์ในการรักษาพยาบาลซึ่งกันและกันรวมถึงเป็นการรักษาพระวินัยไม่ให้เป็นเพียงตัวหนังสือใน พระไตรปิฎกเท่านั้นด้วย นอกจากนั้นยังเป็นแนวทางในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาอีกทางหนึ่ง โดยการที่พระสงฆ์มีความรู้ด้านนี้ย่อมสามารถช่วยผู้ที่ป่วยไข้ให้หายได้ ย่อมทำให้ผู้ที่หายจากโรค เลื่อมใสนับถือพระพุทธศาสนาเพิ่มขึ้น เพราะไม่เพียงแต่รักษาโรคทางกายเท่านั้นพระสงฆ์ยังใช้วิธี ปฏิบัติธรรมในการรักษาโรคทางใจด้วย

๕. มหาเถรสมาคมและหน่วยงานทางพระพุทธศาสนาช่วยกันรณรงค์พัฒนา สมุนไพรในพระไตรปิฎกโดยการให้วัดต่าง ๆ ปลูกสมุนไพรไว้เพื่อนำมาใช้ในยามจำเป็น ทั้งยังมี ส่วนรักษาพืชสมุนไพรให้มีอยู่ไม่ขาดแคลน หน่วยงานทางเภสัชสามารถนำสมุนไพรจากวัดทุกวัดที่ ปลูกไปพัฒนาเป็นยารักษาโรคได้จำนวนมาก เป็นการปลูกพืชได้ทั้งความร่มรื่นภายในวัดและได้ทั้ง ประโยชน์ในการรักษาโรค ชาวบ้านที่มีโรคภัยไข้เจ็บการได้นำไปรักษาด้วย จึงควรรณรงค์ให้วัด ปลูกพืชสมุนไพรในที่ดินของวัด เพื่อใช้ที่ดินให้เป็นประโยชน์

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

จากการศึกษาวิจัยเรื่อง บุรณาการบำบัดรักษาสุขภาพตามแนวพุทธ ผู้วิจัยเห็นว่ายังมี ประเด็นที่น่าสนใจในการนำไปศึกษาวิจัยเพิ่มเติมอีก เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจเพิ่มมากขึ้น ได้แก่

๑. การศึกษาวิจัยเชิงพัฒนา เกี่ยวกับแนวทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วย วิธีการรักษาโรคตามแนวพุทธ เป็นการพัฒนาแนวทางการเผยแผ่อีกช่องทางหนึ่ง เนื่องจากแต่อดีต การใช้แนวทางการรักษาโรคเป็นการช่วยเหลือสังคมทำให้การเผยแผ่พระพุทธศาสนามีประสิทธิภาพ จากการสังเกตโรงพยาบาลที่เป็นของศาสนาคริสต์ได้รับการยอมรับเป็นอย่างมากและเก็บค่ารักษา แพง แต่ก็เป็นที่ยินยอมเข้ารับรักษา เพราะมีการบริการที่ดี การวิจัยแนวการเผยแผ่พระพุทธศาสนาตามแนว นี้ขึ้นมาใหม่จึงเป็นหัวข้อที่น่าสนใจสำหรับนักวิจัยที่จะทำเกี่ยวกับประเด็นนี้

๒. การศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการใช้หลักสัญญา ๑๐ ประการ ไปปรับประยุกต์ใช้ในการ รักษาโรค เป็นการวิจัยเชิงทดลองกับกลุ่มปฏิบัติ สัญญา ๑๐ ประการเป็นหลักธรรมอีกชุดหนึ่งที่ มีผลต่อการบำบัดรักษาโรคในพระพุทธศาสนา สมควรทำวิจัยในเรื่องนี้ให้เป็นวิทยาศาสตร์ ตรวจสอบได้ว่า มีผลต่อการรักษาโรคได้จริง เนื่องจากมีตัวอย่างของพระเถระภิรมานนท์ป่วย

พระพุทธเจ้าให้แสดงสัญญา ๑๐ นี้ให้ท่าน ท่านก็หายจากโรค การวิจัยหลักธรรมที่มีผลต่อการรักษาโรคนี้จะได้นำมาใช้ในการรักษาโรคได้หากมีการวิจัยไว้อย่างมีระบบตรวจสอบได้